

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI W KRAKOWIE PRZY
WSPÓŁUDZIALE TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WARSZAWSKIEGO, TOWA-
RZYSTWA NAUKOWEGO WE LWOWIE I TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ
NAUK W POZNANIU

W OPRACOWANIU KOMISJI ATLASU HISTORYCZNEGO POLSKI

SERJA B: MAPY PRZEGLĄDOWE

Nr 1

JAN JAKUBOWSKI

MAPA WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W POŁOWIE XVI WIEKU

I. CZĘŚĆ PÓŁNOCNA

SKALA 1 : 1,600,000

OBJAŚNIENIE DO MAPY

W KRAKOWIE

NAKŁADEM POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNIACH GEBETHNERA I WOLFFA: WARSZAWA — KRAKÓW — LUBLIN — ŁÓDŹ —
PARYŻ — POZNAŃ — WILNO — ZAKOPANE

1928

ATLAS HISTORYCZNY POLSKI

WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI W KRAKOWIE PRZY
WSPÓŁUDZIALE TOWARZYSTWA NAUKOWEGO WARSZAWSKIEGO, TOWA-
RZYSTWA NAUKOWEGO WE LWOWIE I TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ
NAUK W POZNANIU

W OPRACOWANIU KOMISJI ATLASU HISTORYCZNEGO POLSKI

SERJA B: MAPY PRZEGLĄDOWE

W KRAKOWIE

NAKŁADEM POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNIACH GEBETHNERA I WOLFFA: WARSZAWA — KRAKÓW — LUBLIN — ŁÓDŹ —
PARYŻ — POZNAŃ — WILNO — ZAKOPANE

1928

JAN JAKUBOWSKI

MAPA WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W POŁOWIE XVI WIEKU

I. CZĘŚĆ PÓŁNOCNA

SKALA 1 : 1.600.000

OBJAŚNIENIE DO MAPY

W KRAKOWIE

NAKŁADEM POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNIACH GEBETHNERA I WOLFFA: WARSZAWA — KRAKÓW — LUBLIN — ŁÓDŹ —
PARYŻ — POZNAŃ — WILNO — ZAKOPANE

1928

K-68/87

MG30

V

Autor postawił sobie za zadanie zobrazować kartograficznie następujące elementy geograficzno-historyczne:

1. Podział administracyjno-wojskowy.
2. Rozkład własności ziemskiej.
3. Szatę leśną.
4. Główne siedliska ludzkie.

I. Źródła do mapy.

1. Podstawowym źródłem do poznania podziału administracyjno-wojskowego Litwy XVI w. są popisy wojskowe ziemian W. Księstwa Litewskiego z lat 1528, 1565 i 1567, wydane w tomie 33 im *«Russkoj Istorieskoj Biblioteki»* w Petersburgu (1915) przez prof. St. Ptaszyckiego. Ponieważ w r. 1566 wprowadzono na Litwie nowy podział na województwa i powiaty, zbliżający tamieczny ustroj administracyjny do ustroju polskiego, przeto popisy z lat 1528 i 1565 dają nam obraz podziału kraju przed reformą, popis zaś z r. 1567 — po reformie. Popisy rycerstwa są jednak źródłem niewystarczającym do wykreślenia podziałów administracyjnych na mapie. Dają one tylko wykaz tych podziałów oraz imiona szlachty, przynależnej do każdej jednostki administracyjnej. Jedynie popis z r. 1567 zawiera dane także co do majątków ziemskich, posiadanych przez poszczególnych ziemian. Na podstawie więc tego ostatniego popisu możnaby w głównych zarysach wykreślić podział administracyjny, jaki wszedł w życie na Litwie w r. 1566. Podział ten jednak jest mniej dla historyka ciekawy. Przetrwał on bowiem z małemi zmianami do końca istnienia dawnej Rzeczy i jest naogół znany z licznych wydawnictw kartograficznych, dawniejszych i nowszych. O wiele ciekawszym natomiast jest podział dawny, z przed r. 1566. Powstał on drogą organicznego rozwoju i korzeniami swemi tkwi jeszcze w epoce pogańskiej.

Aby odtworzyć na mapie ten podział, przynajmniej w przybliżeniu, należało uciec się z jednej strony do metody retrogresywnej, z drugiej strony do pomocy źródeł dodatkowych, tak ówczesnych, jak wcześniejszych i późniejszych. Metoda retrogresywna polega na

tem, że wychodzi się od podziałów późniejszych i cofa się ku dawniejszym. Należało więc ustalić najprzód granice po r. 1566, a następnie przejść do wykreślania granic przed tym rokiem. Nowe bowiem okręgi administracyjne utworzone zostały przeważnie z połączenia kilku dawniejszych. Gdy więc będziemy mieli późniejsze okręgi (powiaty), zadanie nasze sprowadzi się do podziału ich na mniejsze terytoria.

Do ustalenia granic powiatów po r. 1566 były nam pomocne:

a) zachowane w Metryce Litewskiej dość ogólnikowe rozgraniczenie powiatów, pochodzące z lat 1565—6 (Lubawskij, *Lit.-russk. sejm*, dod. 55)¹⁾;

b) dane o posiadłościach ziemskich w poszczególnych powiatach, zawarte w popisie rycerstwa 1567 r.;

c) dość ogólnikowe (często błędne) mapy XVII i XVIII w.;

d) dokładne mapy administracyjne XIX w. Podziały bowiem administracyjne, wprowadzone w w. XIX przez władze rosyjskie, opierały się w znacznym stopniu na dawnych podziałach z czasów polskich. Tyczy się to zwłaszcza części kraju, zabranej przez Rosję po trzecim rozbiorze (1795), gdzie dawny polski podział na powiaty pozostawiono nawet w wielu wypadkach bez zmiany.

Na podstawie powyższych danych byliśmy w możności wykreślić w głównych zarysach podział administracyjny Litwy po r. 1566.

Podział większych powiatów 1566 r. na mniejsze, dawne, mógł być dokonany na podstawie następujących danych. Przedewszystkiem dostarczył nam materiału popis z r. 1567. Jakkolwiek bowiem dokonany już na podstawie nowego podziału, liczył on się jednak w wielu wypadkach z dawnym. Szlachta, gromadząc się pod nową chorągwią powiatową, dzieliła się jeszcze często na osobne koła, odpowiadające dawnym chorągwiom powiatowym. Z danych więc o posiadłościach ziemskich członków poszczególnych kół można było odtworzyć w przybliżeniu obszar takiego dawnego powiatu. Dane popisu uzupełnione zostały danymi z innych źródeł, głównie z różnorodnych dokumentów majątkowych, pochodzących z przed r. 1566, a przechowanych w wielkiej ilości w Metr. Litewskiej. W dokumentach tych nieraz wskazana jest przynależność posiadłości ziemskiej do tego lub innego powiatu. Jeśli chodzi o konfigurację takiego dawnego powiatu, to trzeba było w wielu wypadkach przy wykreślaniu granic postępować hypotetycznie, kierując się hydrografią danej okolicy, jej zalesieniem i t. d. W paru wypadkach wypadło zrezygnować z wykre-

¹⁾ Uzupełnieniem tego rozgraniczenia jest rozgraniczenie powiatów oszmiańskiego i mińskiego, przechowane w Bibl. Krasieńskich (Rkpis 4017, dok. 118) i pow. nowogrodzkiego w Bibl. Czartoryskich (Rkpis 2242, str. 209—214), oba z r. 1565. Zostały one również tu uwzględnione.

ślenia granic powiatowych i poprzestać na zaznaczeniu położenia powiatu tylko przez odpowiedni napis na mapie. Tyczy się to terytoriów dwóch późniejszych powiatów: wilkomierskiego i północnej części oszmiańskiego.

Bardzo ważnem źródłem przy wykreślaniu granic niektórych powiatów były lustracje starostw. Znaczna ilość tych lustracji dochowała się z drugiej połowy XVI w. Przeprowadzana była w tym czasie t. zw. »pomiarą włóczną« w dobrach królewskich na Litwie. Ważna ta reforma agrarna pozostawiła ślad w postaci »regestrów pomiaru włócznej«, które dochowały się dotąd i jako ważne źródła geograficzno-historyczne wydrukowane były w różnych wydawnictwach rosyjskich. Większość tych źródeł drukowała Wileńska Komisja Archiwalna. »Pomiarą włóczną« objęła największe i najważniejsze starostwa kresowe, ogarniające prawie całe powiaty. Ustalenie granic takiego starostwa na mapie jest już zarazem ustaleniem granic odpowiedniego powiatu. Oto najważniejsze »regestry pomiaru włócznej«:

1. Księstwo pińskie i kleckie 1552—55 r. (*Pisc. kniga pinsk. i kleck. kniaź*. Wilno 1884).

2. Włość upiecka 1554—56 r. (*Archeogr. Sbornik*. VIII. Wilno 1870).

3. Puszcze królewskie 1558 r. (*Rewizja puszc i pierechodow zwier*. Wilno 1867).

4. Starostwo grodzieńskie 1558—63 r. (*Pisc. kniga grodn. ekon*. 2 t. Wilno 1881—2).

5. Starostwo kobryńskie 1563 r. (*Rewizja kobrinsk. ekon*. Wilno 1876).

6. Starostwo brzeskie 1566. (*Dok. Mosk. Arch. Min. Just.* t. I. Moskwa 1897).

Dzięki tym rejestrom można było dość dokładnie wykreślić granice powiatów: Pińsk, Kleck, Upita, Grodno, Kobryń i Brześć.

Jeszcze dokładniej wykreślone zostały granice trzech powiatów podlaskich (Bielsk, Drohiczyn i Mielnik). Mamy bowiem dla tych powiatów materiał tak drobiazgowy, jak drukowane w *Źródłach dziejowych* w tomie XVII, 1—3 księgi poborowe z ostatniej ćwierci XVI w.

Obszary księstw słuckiego, kopylskiego i horodeckiego (dawidgródeckiego) oraz włości miadziolskiej (wojew. wileńskie) i lipskiej (wojew. nowogr.) ustalone zostały na podstawie aktów majątkowych i planów, znajdujących się w Archiwum Nieświeskiem XX. Radziwiłłów oraz planów, przechowanych w Administracji Dóbr Nieświeskich.

Obszar włości biskupich: Tauroginy, Łabonary, Małaty i Sołoki oznaczono na podstawie danych topograficznych, zawartych w Wy-

kazie dóbr biskupich, znajdującym się w książce ks. J. Kurczewskiego, *Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska* t. II, str. 139—141.

Obszar włości Żdziecioł (wojew. nowogr.) ustalono na podstawie inwentarza z r. 1580, drukowanego w *Aktach Kom. Wil.* t. XIV, Nr. 18.

Żmudź zajmowała co do podziałów administracyjnych odmienne od innych dzielnic stanowisko w W. Księstwie Litewskim. Tu w r. 1566 nie wprowadzono nowego podziału na powiaty. Tak jak dawniej, Żmudź miała i nadal być podzielona na 28 powiatów wojskowych (»włości«) i stanowić jeden powiat sądowy. Przy ustalaniu granic powiatów (»włości«) żmudzkie spotykamy następujące trudności. W popisie 1567 r. nie podano wcale nazw posiadłości szlachty żmudzkiej. Widocznie były to majątki drobne, nie mające często nawet ustalonej nazwy. Trzeba więc było szukać innego oparcia. Tu przydały się znowu lustracje królewszczyzn. Mamy »registry pomiaru włóczęj« następujących włości królewskich na Żmudzi:

1. Włość korszewska 1562 r. (*Akty Wil. Kom.* XXV, Nr. 2).
2. Włość retowska 1563—85 r. (*Ib.* XXV, Nr. 8).
3. Włość kretyngowska 1566 r. (*Ib.* XIV, Nr. 8).
4. Włość płotelska 1585 r. (*Ib.* XIV, Nr. 32).
5. Włość Dyrwian Większych 1594 (1561) r. (Arch. Skarb. w Warszawie, Dz. 56, D. 3).

Registry te pozwoliły określić w przybliżeniu położenie włości, odpowiadających wymienionym starostwom. Do pomocy przybył jeszcze opis granic Litwy z Inflantami (M. Dogiel, *Limites R. Poloniae et M. D. Lithuaniae* 207 i nn.), pochodzący z r. 1541, opierający się jednak na dawniejszych opisach z lat 1473 i 1529. Opis ten wymienia kolejno włości żmudzkie, graniczące bezpośrednio z Inflantami. Przy wykreślaniu granic poszczególnych włości wyszło na jaw, że granice włości zbiegały się w niektórych wypadkach z granicami powiatów XIX w., co ułatwiało oczywiście oznaczenie ich na mapie. Po pierwszym, ogólnikowym wykreśleniu granic włości żmudzkie można było przystąpić do ich sprecyzowania. Jako materiał do tego posłużyły naprzód dokumenty majątkowe, współczesne i późniejsze, a następnie książka Sprogisa, *Geogr. słowar drewniej żomojtskoj ziemi* (Wilno 1888), zawierająca nomenklatury geograficzne z ostatniej ćwierci XVI w. Przy wielu z tych nomenklatur wskazana jest włość. Granice włości szawelskiej dały się wytknąć zupełnie dokładnie przy pomocy inwentarza Ekonomji Szawelskiej XVIII w. (St. Kościółkowski, *Ze studjów nad dziejami ekonom. król. na Litwie*. Rocznik Tow. Prz. Nauk. w Wilnie. t. V, 1911—14, str. 93—96). Włość ta bowiem, składająca się wyłącznie prawie z dóbr królewskich, zachowała, jak większość włości żmudzkie, granice swoje bez zmiany do

końca XVIII w. W ten sposób granice 28 włości żmudzkie ustalono zostały dokładniej, niż wielu powiatów Litwy właściwej.

Do ustalenia granic ziemi połockiej posłużyła nam rewizja tej ziemi z r. 1552 (*Człienija w Obszcz. istor. i drewn. ross.* t. 212, 1905). Pomocną tu była także mapa N. Ogłoblina w *Sborn. Archeol. Instit.*, ks. IV (1880). Należało jednak pamiętać, że mapa ta dawała granice tej ziemi po zajęciu jej w r. 1563 przez Moskwę, gdy nam chodziło o ustalenie granic przed tą datą. Rewizja 1552 r. oraz inne dokumenty współczesne kazały nam wytknąć granicę cokolwiek inaczej, niż u Ogłoblina.

Co się tyczy obszarów dorzecza Dniepru i Berezyny, znanych w XV—XVI w. pod nazwą »włości podnieprskich«, a od połowy XVI w. nazywanych przeważnie »włościami ruskimi«, to wykreślenie granic tych włości stało się możliwem głównie dzięki następującym źródłom: 1) rękopiśmiennej mapie p. Baranowskiej, dołączonej do jej pracy doktorskiej p. t. *Dzieje Księstwa mściławskiego w w. XV*, 2) książce p. Jana Natanson-Leskiego, *Dzieje granicy wschodniej Rzptej*. Cz. I (1922), 3) Rewizji starostwa bobrujskiego z r. 1639 (*Akty Wil. Kom.* t. XXV str. 114—330). Mapa p. Baranowskiej obejmuje nie tylko ks. mściławskie z XVI w., ale i włości sąsiednie, które w w. XV do księstwa tego należeć miały. W pracy p. Natanson-Leskiego znalazły się dane źródłowe co do rozciągłości niektórych włości na pograniczu moskiewskim, wreszcie rewizja starostwa bobrujskiego z r. 1639, powołując się na stan rzeczy z w. XVI pozwoliła odtworzyć w przybliżeniu granice tej włości w tem stuleciu.

Obszar obu włości hłuskich (Hłusk Pohoreły i Hłusk Dubrowicki) można było ustalić na podstawie dokumentów, drukowanych w wydawnictwie *Opisanije dokum. Archiwa zapadnorussk. unijatsk. mitropolitow*, t. I. Petersburg (1897), NN. 207, 211 (1597).

Obszary włości Strzeszyn i Kamieńszczyzna, należących do Kapituły Wileńskiej, oznaczono na podstawie inwentarza z r. 1538, drukowanego u ks. J. Kurczewskiego, *Kościół Zamkowy*, t. II, str. 178—205.

Przy wykreślaniu granic włości, położonych na pograniczu Wołynia i Kijowszczyzny (Lubecz, Brahiń, Czarnobyl, Uborć, Kamieńszczyzna, ks. Dubrowickie) posługiwano się znakomitym *Atlasem Ziemi Ruskich Rzptej* A. Jabłonowskiego oraz odpowiednimi opisami w *Źródłach Dziejowych*.

Najmniej nowych materiałów dało się znaleźć dla ziemi witebskiej wraz z jej powiatami orszańskim i druckim. Granice tej ziemi wykreślone też zostały naogół według mapy M. Lubawskiego. Wprowadzono tylko tę poprawkę, że włość Obolce, zgodnie z doku-

mentami XVI w. zaliczono do ziemi witebskiej, a nie do województwa wileńskiego.

Jakkolwiek głównem zadaniem autora było dać obraz podziału administracyjnego Litwy z przed r. 1566, jednak mapa historyczna Litwy XVI w. nie mogła pominąć i nowego podziału, dokonanego w tymże roku, a także nowowytkniętej w r. 1569 granicy z Koroną. Zrobiono to na mapce kartonowej. Mając już gotowy podział na dawne drobne powiaty (i włości), łatwo już było teraz wykreślić nowe powiaty, z których każdy składał się z kilku dawnych. Za podstawę posłużyło tu cytowane już ograniczenie powiatów z 1565—6 r., przechowane w Metr. Lit. Należy jednak zaznaczyć, że ograniczenie to, jak wskazują współczesne dokumenty, nie wprowadzone zostało w życie z zupełną ścisłością. Autorowie ograniczenia tego nie we wszystkich wypadkach liczyli się z istniejącym podziałem i czasem przeprowadzali nowe granice wzdłuż jakiejś linii dowolnej lub rzeki. Życie jednak pokierowało sprawą inaczej. Nowe powiaty potworzyły się ze zlania się kilku całkowitych dawnych jednostek terytorjalnych, a nie ich fragmentów. Dlatego też nasza mapka kartonowa nie we wszystkich szczegółach zgadza się z urzędowym rozgraniczeniem 1565—6 r. Na mapce oznaczono stolice województw oraz miasta, przeznaczone na kadencje sądów powiatowych ziemskich.

Przyjrzenie się granicom powiatowym 1566 r. przekonywa nas, że podział ten przypomina wprawdzie bardzo znany nam dobrze z licznych wydawnictw kartograficznych podział Litwy XVIII w., jednak całkowicie się nim nie pokrywa. Widocznie w latach 1566—1771 zaszły na terenie Litwy pewne zmiany w podziale administracyjnym. Jakie to były zmiany i kiedy zostały dokonane, na to mogą dać odpowiedź tylko dalsze studia nad geografją historyczną Litwy.

2. Szczegółowy obraz kartograficzny rozkładu własności ziemskiej w północnej części W. Księstwa Litewskiego w w. XVI, tak jak to zrobił dla części południowej A. Jabłonowski, nie dał się wykonać z powodu zaginięcia odnośnych ksiąg poborowych. Całkowite wyzyskanie innych dochowanych materiałów, a mianowicie dokumentów majątkowych, rewizyj, lustracyj i t. d., nie dało pełnego obrazu z powodu licznych luk w materiale. Z konieczności więc należało poprzestać na zaznaczeniu największych tylko kompleksów dóbr oraz największych skupień drobnej i średniej własności ziemskiej.

Najkompletniejsze wiadomości posiadamy o dobrach królewskich. W Archiwum Skarbowem w Warszawie znajdowała się ks. Nr. 14 B. Dz. 54, zawierająca szczegółowy wykaz królewskich ziem na Litwie z drugiej połowy XVI w. ze wskazaniem dochodów, zastawów i t. d.

Księga ta, wypożyczona przed laty przez M. Downar-Zapolskiego, dotąd nie została zwrócona. Z treścią jednak tego wykazu zapoznać się można z książki tegoż Downar-Zapolskiego p. t. *Gosudarstvennoje choziajstwo W. Kn. Litowsk.* (1901), str. 343 nst. Na podstawie tego wykazu można by oznaczyć na mapie wszystkie królewskie ziemie, podzieliwszy je na kategorie, stosownie do przynoszonych dochodów. Ze względu jednak na to, że niektóre z tych królewskich ziem były majątkami bardzo drobnymi, zdawało się właściwszem oznaczyć na mapie tylko te królewskie ziemie, które przynosiły dochodu nie mniej, niż 300 kóp gr. lit., t. j. należały niewątpliwie do wielkiej własności, i podzielić je na 3 kategorie, stosownie do wysokości dochodu: I kat. przeszło 1000, II kat. 500—1000, III kat. 300—500 kóp gr. lit.

Oznaczywszy taką drogą własność królewską, należałoby w ten sam sposób oznaczyć większą własność duchowną i prywatną. Tymczasem wiadomości nasze pod tym względem są tak niedokładne i fragmentaryczne, że uczynić tego nie jesteśmy w możności. Wobec tego, nie pozostawało nic innego, jak poprzestać na oznaczeniu na mapie tylko największych kompleksów dóbr duchownych i prywatnych, o jakich mamy wiadomości ze źródeł. Takimi są duże włości, należące do biskupstwa i kapituły wileńskiej (Tauroginy, Bakszty, Ihumeń, Strzeszyn, Uborc, Kamieńszczyzna) oraz całe powiaty, będące w posiadaniu panów i kniazów (Stuck i Kopyl, Kleck, Horodek, Turów).

Skupienia drobnej i średniej własności szlacheckiej można było ustalić na podstawie popisów rycerstwa. Ponieważ mapa daje podział administracyjny z przed r. 1566, więc popis z r. 1567 nie mógł tu być użyty, popis zaś z r. 1565, jako niekompletny, także się nie nadawał. Pozostawał więc popis z r. 1528. Liczby tego popisu, wskazujące ilość koni, stawianych przez poszczególne powiaty, są poniekąd miarodajne dla oznaczenia większych skupień drobnej i średniej własności ziemskiej. Jeżeli odrzucimy powiaty, stawiające mniej niż 100 koni, to pozostałe można podzielić na 3 kategorie: I kat. przeszło 500, II kat. 300—500, III kat. 100—300 koni.

W ten sposób, mimo niekompletności źródeł, otrzymaliśmy ogólnikowy wprawdzie, lecz naogół wierny obraz kartograficzny, wskazujący, gdzie się znajdują główne królewskie ziemie, gdzie są porożrzucane wielkie dobra kościelne, gdzie skupiają się największe kompleksy dóbr pańskich, oraz w jakich powiatach jest silniej reprezentowana drobna i średnia własność szlachecka.

3. Co do obszarów leśnych, obejmujących w w. XVI większą część kraju, to mamy dość dokładne dane o puszczach królewskich,

ciągnących się zwartym pasmem od Dniepru pod Łojowem aż do Niemna pod Jurborgiem. Dane te są zawarte w *Rewizji puszczy* z r. 1558, drukowanej w Wilnie 1867 r. Co do innych obszarów leśnych, to wobec fragmentarycznych wiadomości w źródłach wypadło oprzeć się głównie na współczesnych nam mapach sztabowych. Mapy te, oparte na pomiarach znacznie wcześniejszych, sięgających połowy XIX w., dają obraz tak znacznego zalesienia, zwłaszcza we wschodniej części kraju, że z pewnemi korekturami mogą być użyte dla oddania zalesienia Litwy XVI w., zwłaszcza, że chodzi tu o zaznaczenie nie wszystkich wogóle lasów, lecz tylko największych kompleksów leśnych. Zaznaczenie obszarów leśnych było koniecznem dla dania należytego obrazu poszczególnych jednostek terytorjalnych. Tak n. p. puszcza leśna, ogarniająca cały południowy wschód Litwy, wyjaśnia, dlaczego tameczne okręgi administracyjne (włości) były tak obszerne, dlaczego starostwa tameczne przynosiły tak mało dochodu i dlaczego na obszarach tych nie było wcale większych skupień szlachty.

4. Co do osiedli ludzkich, to mapa zaznacza przedewszystkiem stolice województw, ziem i powiatów, następnie ośrodki włości, tak królewskich, jak duchownych i prywatnych. W większych włościach królewskich (Grodno, Brześć, Pińsk) oznaczono także ośrodki wójtostw, na jakie włość się dzieliła. Podział włości na królewskie, duchowne i prywatne nie został na mapie przeprowadzony. Było to niemożliwe, ponieważ mapa ułożona została na podstawie materiału za okres prawie stuletni (cały wiek XVI). W okresie zaś tym zachodziły częste zmiany w stosunkach własnościowych: królewsczyzny stawały się własnością prywatną i odwrotnie. Dane zaś z jednego momentu chronologicznego były o tyle niekompletne, że na ich podstawie nie można było dać całkowitego obrazu stosunków własnościowych w kraju. Nie pozostawało więc nic innego, jak poprzestać na zaznaczeniu tylko największych posiadłości królewskich, duchownych i prywatnych w ściśle określonym momencie chronologicznym. Za moment najodpowiedniejszy uznano rok 1558, gdy księstwa kleckie i horodeckie, dotąd posiadane przez Bonę, przeszły w ręce Mikołaja Radziwiłła Czarnego, a więc stały się posiadłościami prywatnymi.

Które z oznaczonych na mapie osad były miastami, a które wsiami? Naogół stolice województw, ziem i powiatów oraz znacznie większe włości królewskich były miastami. Wyjątki zdarzały się chyba tylko na Żmudzi, gdzie ośrodkami włości mogły być i drobne osady, nie będące miastami (np. Dyrwiany Większe i Mniejsze). Pozatem istniały niewątpliwie i inne miasta, nie będące ośrodkami powiatów

i większych włości królewskich. Dostępne nam jednak źródła nie pozwalają ustalić całkowitego ich pocztu, dlatego też i mapa niniejsza nie odróżnia miast od wsi. Nie zaznacza także zamków i dworów. Każda prawie włość miała w swoim obszarze jeden lub więcej dworów, zamki zaś znajdowały się we wszystkich prawie stolicach powiatów i ośrodkach większych włości królewskich, duchownych i prywatnych. Dokładny poczet ich jednak nie da się ustalić.

Oprócz podziału na stolice powiatów i ośrodki włości i wójtostw wprowadza mapa podział osiedli ludzkich na 4 kategorie, stosownie do ich wielkości i znaczenia. Za podstawę wzięto wysokość opłaconego przez miasta w r. 1551 podatku miejskiego. (M. Dównar-Zapolskij, *Gosud. Choz. W. Kn. Lit.* Dodatki str. CIV—CVII). Do I-ej kategorii zaliczono miasto stołeczne Wilno, opłacające 500 kóp gr. podatku, do II-ej miasta większe, opłacające podatku 100 kóp gr., do III-ej miasta średnie, płacące 30—60 kóp gr., wreszcie do IV-ej miasta małe, osady i wsie, płacące mniej niż 30 kóp gr. lub nie płacące podatku miejskiego wcale.

W trzech powiatach podlaskich, oprócz ośrodków włości, oznaczono także ośrodki parafij, które tam, jak w Koronie, miały znaczenie podziałów administracyjnych. Większe skupienie ośrodków parafjalnych w części południowej i zachodniej Podlasia wskazuje na większe zagęszczenie tam własności drobnoszlacheckiej (drobnej szlachty mazurskiej).

W ziemi połockiej oznaczono t. zw. »stany« czyli ośrodki administracyjne, związane z powinnością podwód i stacyj. Jakkolwiek organizacja ta, obejmująca zresztą tylko południową część tej ziemi, znajdowała się w połowie XVI w. już w upadku, jednak oznaczenie na mapie tych »stanów« było wskazane ze względu na to, że wskazywały one kierunek dróg, rozchodzących się z Połocka do Wilna, Rygi, Witebska i Mohilewa.

W ten sposób znalazły pomieszczenie na mapie wszystkie te fakty, które dały się ustalić źródłowo na całym północnym obszarze W. Ks. Litewskiego. Pominięte zaś zostały te dane, które dałyby się oznaczyć tylko dla niektórych dzielnic lub powiatów. Dzielnice te mogłyby być opracowane osobno, o wiele szczegółowiej, niż obecnie. Zamiarem autora jest zabrać się do takich właśnie opracowań szczegółowych. Po za właściwem Podlasiem wysuwają się tu na plan pierwszy powiaty brzeski i grodzieński, jako posiadające najobfitsze źródła geograficzno historyczne.

Mapa niniejsza obejmuje północną część W. Księstwa Litewskiego, czyli cały obszar, rozciągający się na północ od Prypeci. Jest to główna, podstawowa część W. Księstwa. Część południowa, znacznie

mniejszego znaczenia, chociaż co do obszaru niewiele ustępująca północnej, będzie przedstawiona na drugiej mapie, w tej samej co niniejsza skali. Obie mapy razem dadzą przeto całkowity obraz W. Księstwa Litewskiego w połowie XVI w.

II. Jaki obraz kraju daje nam mapa?

1. Podział administracyjny. Wielkie Księstwo Litewskie dzieliło się w w. XVI na dwie zasadnicze części: a) W. Księstwo Litewskie w ścisłym znaczeniu i b) ziemie podległe. Mapa niniejsza obejmuje całe W. Księstwo Litewskie w ścisłym znaczeniu oraz następujące ziemie podległe: żmudzka, połocką, witebską i północne włości ziemi kijowskiej. Nie weszły tu: ziemia wołyńska z Bracławszczyzną i większa część Kijowszczyzny. Ziemia smoleńska od r. 1514 już nie należała do Litwy.

Ścisłejsze W. Księstwo Litewskie dzieliło się od czasów Olgierda i Kiejstuta na dwie części: wileńską i trocką. Części te, rządzone w w. XV—XVI przez wojewodów, nazywają się w źródłach współczesnych województwami, częściej jednak powiatami. W połowie XVI w. z województwa wileńskiego wyodrębniono jeszcze nowe województwo nowogrodzkie. Wprawdzie 6 powiatów podlaskich (Drohiczyn, Bielsk, Mielnik, Brześć, Kamieniec i Kobryń) otrzymało w r. 1520 osobnego wojewodę podlaskiego (*Źródła dziejowe* t. XVII str. 257), jednak pod względem wojskowym powiaty te w dalszym ciągu stanowiły część województwa wileńskiego.

Podział na dwa (później trzy) województwa nie objął jednak całego W. Księstwa Litewskiego w ścisłym znaczeniu. Poza podziałem tym pozostały: a) włości leśne na południowym wschodzie, zwane w źródłach dawniejszych »podnieprskimi«, w późniejszych »ruskimi«, b) powiaty będące w dziedzicznym posiadaniu książów i panów¹⁾.

Wymienione cztery (ew. pięć) duże kompleksy terytorjalne dzieliły się na mniejsze okręgi administracyjne, zwane powiatami lub włościami. Jakkolwiek źródła obu tych nazw używają promiscue, na mapie przyjęto terminologię ścisłą, nazywając powiatem okręg, wyprowadzający własną chorągiew powiatową, włością zaś

¹⁾ M. Lubawskij na cennej swej mapie, dołączonej do pracy p. t. *Oblastnoje dielenije*, włącza oba te obszary do dwóch województw, na jakie dzieliło się W. Księstwo Litewskie w ścisłym znaczeniu. Argumenty jednak, jakie w pracy swej przytacza na obronę takiego przedstawienia rzeczy, nie wydają się dość przekonującymi, zwłaszcza że podstawowe źródła (popisy wojskowe ziemian i ks. N. 14. B. Dz. 54. Arch. Skarb.) mówią nam co innego.

okręg, nie mający własnej chorągwi. Ta ostatnia kategoria okręgów administracyjnych jest szczególnie obficie reprezentowana w grupie »włości ruskich«.

Włości i powiaty dzieliły się na mniejsze włości, które stosownie do swej przynależności mogły być królewskimi, duchownymi lub szlacheckimi.

Mapa niniejsza za pomocą odpowiednich znaków i barw wyróżnia granice: a) województw, b) obszaru »włości ruskich«, c) obszaru posiadłości wielkopańskich, a nadto granice: d) powiatów i e) większych włości. Natomiast nie oznacza granic mniejszych włości.

W dwóch tylko wypadkach autor, z powodu niedostateczności źródeł, nie był w stanie wytknąć granic powiatowych. Po pierwsze, gdy chodziło o cztery powiaty, które w r. 1566 utworzyły nowy powiat wiłkomierski (Wiłkomierz, Oniejszty, Pieniany, Kurkle); tu trzeba było poprzestać na zaznaczeniu tylko ogólnego położenia powiatów za pomocą odpowiednich napisów. Po drugie, gdy chodziło o północną część późniejszego (po r. 1566) powiatu oszmiańskiego, gdzie także trzeba było zrezygnować z wykreślenia granic powiatowych.

Ziemia żmudzka, rządzona przez starostę, dzieliła się w w. XVI na 28 powiatów (chorągwi), które jednak w źródłach są nazywane stale włościami. Dlatego też i na mapie noszą one nazwę włości, jakkolwiek znaki i barwy wskazują, że w istocie mamy tu do czynienia z powiatami.

Ziemia połocka, mająca na czele wojewodę, stanowiła jeden powiat wojskowy (chorągiew). Rozróżniano na jej obszarze poszczególne włości królewskie na północy, w południowej zaś części »stany«. Oba te podziały zaznaczono na mapie za pomocą odpowiednich napisów lub znaków, nie wytykano jednak granic z powodu braku dostatecznych danych.

W ziemi witebskiej, mającej również wojewodę, oznaczono granice dwóch włości t. z. »zadzwińskich«, Uświata i Ōzieryszcz, a także powiatów orszańskiego i drukiego.

W północnej części ziemi kijowskiej, będącej również województwem, oznaczono granice poszczególnych włości.

Obserwując wielkość i kształt poszczególnych okręgów administracyjnych W. Księstwa Litewskiego, można uczynić następujące spostrzeżenia:

a) Podziały administracyjne niższego rzędu (powiaty i włości) są drobne w środkowej części właściwego W. Księstwa Litewskiego i w środku Żmudzi, na kresach zaś tych obszarów są znacznie większe, przyczem czasem przybierają kształt długich pasów, ciągnących

się od środka kraju ku jego granicom. Jest to wyraźną wskazówką, że podziały administracyjne tworzyły się tu samorzutnie, pozostając w ścisłym związku z osadnictwem. Środek kraju był naprzód zaludniony i tam potworzyły się gęste ośrodki administracyjne. Stamtąd szło osadnictwo w głąb puszczy granicznych. Osadnicy, wychodząc z jakiegoś ośrodka, nie zrywali z nim łączności administracyjnej; stąd powstały długie i wąskie powiaty, ciągnące się ku granicom kraju, jakie widzimy w Litwie nadniemeńskiej lub w północnej części Żmudzi. Za Niemnem rozciągała się jeszcze wtedy puszcza, gdzie pług i siekiera powoli tylko torowały sobie drogę, w północnej Żmudzi puszcza ustąpiła już częściowo miejsca polom uprawnym, lecz i tu i tam mamy ten sam charakterystyczny, wydłużony kształt powiatów, który jest żywym świadectwem dróg, jakimi szło tu niegdyś osadnictwo.

b) Uderza okoliczność, że główne ośrodki życia politycznego na Litwie i Żmudzi, Wilno i Miedniki (Wornie), nie były ośrodkami powiatów. Istnieje wprawdzie województwo wileńskie, nazywane często powiatem, niema jednak właściwego powiatu tegoż nazwiska; szlachta mieszkająca pod Wilnem gromadzi się pod chorągwami powiatowymi w Niemieży, Rudominie i Suderwie. Fakt ten możnaby wytłumaczyć w ten sposób, że organizacja chorągwi powiatowych na Litwie jest starszą, niż powstanie Wilna, które występuje w dokumentach jako rezydencja w. księcia litewskiego dopiero od r. 1323. Co się tyczy Miednik, to włość miednicka często wspominana jest w źródłach krzyżackich XIV w., dopiero od czasu wprowadzenia chrześcijaństwa na Żmudzi wzmianki o włości tej znikają. Tłumaczy się to zapewne nadaniem w r. 1421 Miednik przez Witolda biskupom żmudzki¹⁾. Wtedy zapewne przestała istnieć chorągiew powiatowa miednicka i powiat przeniesiony został do sąsiednich Powondien.

c) Granice powiatów XVI w. w niektórych wypadkach odpowiadają współczesnym granicom etnograficznym. Tyczy się to północnej granicy powiatów, które w r. 1566 utworzyły województwa podlaskie i brzeskie-litewskie. Granica ta prawie w zupełności odpowiada współczesnej granicy etnograficznej białorusko-małoruskiej na Podlasiu i na Polesiu. Drugi wypadek taki mamy w Litwie zaniemeńskiej, gdzie północna granica powiatu przełomskiego w zupełności prawie odpowiada współczesnej granicy etnograficznej polsko-litewskiej na Suwalszczyźnie.

¹⁾ Ks. Wołoncewski, *Biskupstwo Żmudzkie*, str. 27.

2. Rozkład własności ziemskiej. Mapa wskazuje: a) powiaty, znajdujące się w dziedzicznym władaniu panów i kniaziów, b) duże włości, znajdujące się w posiadaniu Kościoła wileńskiego, c) większe królewszczyzny, d) większe skupienia średniej i drobnej własności szlacheckiej w poszczególnych powiatach.

a) Od r. 1558, gdy powiaty klecki i horodecki przeszły do Radziwiłłów, kompleks powiatów wielkopańskich skupił się na Polesiu, gdzie istniało odtąd pięć takich powiatów: dwa Radziwiłłów (Kleck i Horodek), dwa ks. Słuckich (Słuck i Kopyl) i jeden ks. Ostrogskich (Turów). Powiaty te nie należały do żadnego województwa. Dopiero w r. 1566, przy nowym podziale na województwa, przydzielono je do województw: brzeskiego-litewskiego (Horodek i Turów) i nowogrodzkiego (Kleck, Słuck i Kopyl).

b) Katedra i Kapituła wileńskie posiadały siedm dużych włości, ciągnących się długim pasmem od północnych granic Litwy (Tauroginy z przyległościami) aż do północnych kresów Kijowszczyzny (Uborć, Kamieńszczyzna). Z włości tych tylko trzy znajdowały się na Litwie właściwej (Tauroginy, Bakszty, Sołoki), pozostałe cztery były położone na Rusi Litewskiej (Ihumeń, Strzeszyn, Uborć, Kamieńszczyzna). Jest rzeczą ciekawą, że żadna z tych włości nie leżała w trockiej połowie W. Księstwa Litewskiego.

c) Z królewszczyzn zaznaczone zostały na mapie tylko większe, przynoszące nie mniej, niż 300 kóp gr. lit. rocznego dochodu. Zwraca uwagę, że królewszczyzn takich nie było prawie w środku właściwego W. Księstwa Litewskiego i w środku Żmudzi. Natomiast ciągnęły się one nieprzerwanym pasmem wzdłuż granic państwa. Wzdłuż granicy inflanckiej mamy następujące duże, przynoszące nie mniej, niż 500 kóp gr. lit., królewszczyzny: Płotele, Gintyliszki, Gruscie, Telsze, Szawle, Upita, Onikszy, Uciań, Brasław. Wśród nich rozmiarami swymi i rentownością wyróżniają się zwłaszcza Szawle, które co do wysokości dochodów (8583 kóp gr. lit.) zajmują pierwsze miejsce wśród królewszczyzn W. Księstwa Litewskiego. Należy dodać jeszcze, że cała włość szawelska składa się prawie wyłącznie z dóbr królewskich, co zaznaczone zostało odpowiedniemi zabarwieniami na mapie. Podobnie i wzdłuż granicy pruskiej spotykamy takież szeregi dużych majątków królewskich: Gondynga, Pojurze, Wilkija, Kowno, Birsztany, Olita, Merecz, Przełom, Grodno. Największy, Grodno, przynosi dochodu 4567 kóp gr. lit. Wgłąb puszczy zaniemeńskiej wkraczają królewszczyzny: Łoździeje, Sejwy i Poszyrwinty. Na południowy wschód od Grodna mamy: Mścibów (Mścibohów) i Słonim. Wzdłuż granicy koronnej mamy również szereg dużych królewszczyzn: Tykocin, Knyszyn, Brańsk, Bielsk, Mielnik, Łosice, Brześć, Kobryn, Błudeń, Pińsk.

Największa z nich, Brześć, przyniosła w r. 1566 dochodu 5527 kóp gr. lit. Od ściany moskiewskiej mamy duży kompleks »włości ruskich«, który się składał z samych prawie królewskich. Największa z nich, Mohilew (włość i miasto) przynosiła dochodu 1268 kóp gr. lit. Inne, mniej rentowne, zajmowały jednak duże przestrzenie, przeważnie leśne. Królewszczyzny te obejmowały i północną część Kijowszczyzny (Mozyr, Lubecz). W ziemiach połockiej i witebskiej nie zaznaczono na mapie żadnej większej królewskiej. Pochodzi to stąd, że gdy w drugiej połowie XVI w. spisywano w kancelarii królewskiej królewszczyzny litewskie i ich dochody, główne włości królewskie obu tych ziem były zajęte przez Moskwę, nie można więc obecnie ustalić, do jakiej kategorii pod względem swych dochodów należały one w latach, poprzedzających okupację moskiewską. Były to naprzód dwie duże włości t. z. »zadźwińskie«, leśnym swym charakterem przypominające »włości podnieprskie« i w źródłach często razem z tamtymi wymieniane — Uświat i Ozieryszcze, a następnie włości położone w północnej części ziemi połockiej, powinnościami swymi ciążące ku zamkowi połockiemu — uklejska, niszczewska, nieporotowska, niewiedryńska, nieszczeredska i zaborska czyli sitneńska.

To skupienie dużych królewskich w strefach pogranicznych było niewątpliwie skutkiem celowej polityki monarchów litewskich, którzy dbali o to, żeby przez nadmierne rozdawanie ziemi panom i szlachcie nie pozbawiać zamków pogranicznych, niezbędnych dla ich należytego utrzymania środków. Dziwnem tylko się wydaje, że ta ochrona granic stosowana była nietylko do rubieży moskiewskich i inflanckich, które wtedy rzeczywiście zagrożone być mogły, lecz i do granic pruskiej i polskiej, skąd przecież w w. XVI żadne niebezpieczeństwo nie zagrażało Litwie. Co się tyczy granicy polskiej, to należy zaznaczyć, że duży kompleks królewskich, który tam występuje w w. XVI, jest w znacznej części pochodzenia świeżego i z obroną granic nie ma nic wspólnego. Są to t. z. majątki spadkowe, które spadły na króla po wygaśnięciu rodzin dotychczasowych swych posiadaczy, jak Tykocin, Knyszyn, Kobryń, Błudeń i Pińsk. Istniejące zaś na granicy pruskiej duże królewszczyzny są zapewne pozostałością epoki poprzedniej, gdy Litwa istotnie znajdowała się w stanie wojny z zakonem pruskim. Wielkie rozmiary królewskich na południowym wschodzie tłumaczą się zapewne niedostępnością tych leśnych i bagnistych okolic, które mało nęciły szlachtę i panów do osiadania tam i zakładania wsi i folwarków.

d) Średnia i drobna własność ziemska, występująca w większych skupieniach pod chorągwiami powiatowymi, nie wszędzie jest reprezentowana równomiernie. W środku właściwego W. Księstwa

Litewskiego, jak i w środku Żmudzi, gdzie większej własności królewskiej prawie nie ma, własność szlachecka występuje dość pokaźnie. Takie powiaty, jak Oszmiana, Rudomina (pod Wilnem), Wiłkomierz, Upita, Nowogródek, Słuck (z Kopylem), wystawiają każdy przeszło 300 koni, Kiernów, Giedroje i Ejszyszki — przeszło 200 koni. Na Żmudzi mamy także włości: Wielonę, Widukle i Rosienie, wystawiające przeszło 200 koni. Mocno obsadzone szlachtą są i dwa powiaty graniczne, które niegdyś odegrały znaczną rolę w walkach z krzyżakami: Kowno i Grodno. Każdy z nich wystawia przeszło 300 koni. Większą jeszcze ilość szlachty miała duża ziemia połocka, gdzie królewszczyzn było mało, oraz dwa powiaty podlaskie: bielski i drohicki, gdzie gęsto osiadła drobna szlachta mazurska. Trzy te okręgi wojskowe wystawiały każdy przeszło 500 koni. Za to mamy duże obszary, zwłaszcza na południowym wschodzie (»włości ruskie«), gdzie własności szlacheckiej prawie nie było; są to większe włości, nie wystawiające wcale swych chorągwi (Luboszany, Bobrujsk, Rzezyca, Homel i t. d.).

3. Gęstość zaludnienia i szata leśna. Przeglądając się mapie, od razu dostrzec można, że W. Księstwo Litewskie składało się z szeregu obszarów gęściej zaludnionych, oddzielonych od siebie pasmami puszczy leśnych i bagien. Główny obszar gęściej zaludniony obejmował Litwę właściwą wraz z przylegającą do niej Rusią nadniemeńską (t. z. »Czarną«) oraz częściami powiatów: mińskiego, kleckiego i słuckiego. Na północnym zachodzie do obszaru tego przylegał obszar Żmudzi, oddzielony od Litwy wąskim tylko pasmem lasów. Na południe od głównego obszaru zaludnionego, za pasmem puszczy i bagien, mamy dwa obszary gęściej zaludnione: jednym jest Podlasie nad Bugiem, które można podzielić na dwie części, zachodnią, przeważnie polską (3 powiaty) i wschodnią ruską (3 powiaty). Kraina ta, tworząca w połowie XVI w. tytularne województwo podlaskie, podzielona została w r. 1566 pomiędzy dwa województwa: podlaskie i brzeskie-litewskie. Drugim takim obszarem gęściej zaludnionym były powiaty poleskie, położone nad Prypecią: Pińsk, Horodek i Turów. Tworzyły one niedużą wyspę z ludnością osiadłą wśród otaczającego ją morza puszczy i bagien. Na północnym wschodzie W. Księstwa Litewskiego taką wyspą wśród lasów były dość gęsto zaludnione ziemie połocka i witebska, które blisko przylegały do siebie, trzymając się dorzecza Dźwiny. W dorzeczu górnego Dniepru, w sąsiedztwie utraconej już wtedy ziemi smoleńskiej, mamy dość gęsto zaludnione powiaty: orszański, drucki i mścisławski (z radomskim). Ziemie połocka i witebska oraz wymienione powyżej trzy powiaty

oddzielone są od Litwy właściwej i bliższej Rusi litewskiej szeroki pasmem puszczy. Pasma to rozszerza się jeszcze w kierunku południowo-wschodnim, ogarniając cały prawie obszar t. z. »włości ruskich« i północnych kresów Kijowszczyzny. Włości te, zwane także »podnieprskimi«, zamieszkane były przez ludność leśną, płacącą daninę do skarbu królewskiego miodem i woskiem.

Tak więc mapa niniejsza pozwala zorientować się w rozmieszczeniu ludności na obszarze W. Księstwa Litewskiego, ustalić gdzie skupiało się więcej ludności rolnej, a gdzie rzadkie tylko po lasach rozproszone były osady. Mapa tłumaczy nam również, dlaczego ludność białoruska, osiadła w dorzeczu górnego Niemna, górnej Płoczy i górnej Świsłoczy, ciążyła ku Wilnu i Trokom, a nie ku dalekim ośrodkom wschodnim życia ruskiego, Połockowi i Smoleńskowi. Łączyły ją z Litwą bezpośrednie sąsiedztwo i wspólny system wodny Niemna, oddzielały zaś od Połocka i Smoleńska wielkie obszary leśne.

Większymi jeszcze obszarami leśnymi oddzielone były od Litwy ziemie: wołyńska i kijowska, dlatego też nie zrosły się one w zupełności z W. Księstwem Litewskim i w r. 1569 bez trudu odpadły do Korony.

Pasma puszczy oddzielały też Litwę właściwą i Żmudź od Inflant i Prus. W w. XVI puszcze nad granicą inflancką znacznie już były przerzedzone, nad granicą pruską ciągnął się jednak jeszcze szeroki pas lasów, który powoli dopiero ustępował przed osadnictwem, idącym z nad Niemna.

Puszcza zaniemeńska, oddzielająca Litwę od Prus, nie była odwieczna. Leżała tu niegdyś kraina, zwana Sudawją, zaliczana przez Dusburga do Prus. O jej mieszkańcach Sudawach mówi Dusburg, że »jak szlachetnością obyczajów, tak bogactwem i potęgą przewyższali innych« (t. j. inne ludy pruskie)¹⁾. Sudawja w końcu XIII w. podbita została przez Krzyżaków, którzy granicę swą oparli o środkowy bieg Niemna. Według Dusburga, który pisał w pierwszej połowie XIV w., Niemen stanowił za jego czasów granicę pomiędzy Litwą a Prusami. Z dokumentu nadawczego Jagiełły na rzecz brata Skirgiełły z r. 1387 widać, że linja Niemna stanowiła istotnie granicę obronną Litwy od strony Prus. Mieszkańcy nadniemeńscy mieli jednak swe »wchody« w puszczy zaniemeńskiej, dlatego też część puszczy zaliczano do Litwy²⁾. W traktacie zawartym przez Witolda z Krzy-

¹⁾ Sudowite generosi, sicut nobilitate morum alios precedebant, ita divitiis et potencia excedebant. *Scr. rer. pruss.* I, 52.

²⁾ Jakubowski Jan, *Opis Księstwa Trockiego z r. 1387* (Przegl. hist. V. 1907).

żakami na wyspie Salin w r. 1398, na mocy którego zrzekał się on, jak wiadomo, na rzecz Zakonu Żmudzi, wytknięto po raz pierwszy granicę litewsko-pruską na dawnym terytorjum sudawskim. Granica ta szła od ujścia Niewiaży do Niemna linją prostą do zakrętu Szyszupy, dalej tą rzeką aż do jej źródła, następnie linją prostą aż do rzeki Netty, rzeką Nettą do Biebrzy i Biebrzą do Narwi¹⁾. W ten sposób Litwa wkraczała dość głęboko na terytorjum Sudawji. Po zwycięstwie grunwaldzkim granica litewska posunęła się jeszcze dalej na zachód. Z listu Witolda do króla Zygmunta z d. 11. III. 1420 r. dowiadujemy się, że Witold uważał »*terram Sudorum sive Gettarum, que mediat inter Lythwaniam et Prussiam*« za swą ojcowiznę, w której i obecnie ma różne »wchody«, t. j. łowy, drzewa bartne, jeziora rybne i t. d. Uważa przeto, że ziemia ta winna mu być przyznana²⁾. Istotnie przyznano mu przeważną część Sudawji na mocy traktatu z d. 27. IX. 1422 r., zawartego nad jeziorem Melnem³⁾. Granica, która wytknięta została wtedy pomiędzy Prusami a Litwą, pozostała niezmieniona i dotąd. Przyłączona do Litwy Sudawja nie zachowała jednak ani swej dawnej ludności, ani nawet swej nazwy. Ludność sudawska wytępiona była przez Krzyżaków, a cała kraina tak spustoszona, że puszcza leśna pokryła jej powierzchnię. Nowi osadnicy przybyli z Litwy musieli rozpoczynać na nowo jej kolonizację. Nowe osady powstałe wśród lasów otrzymały ogólną nazwę »*traktu zapuszczańskiego*«. Szczątki zaś dawnych Sudawów przesiedlili Krzyżacy do Sambji, gdzie przetrwały one do końca XVI w.

W połowie XVI w. znaczny obszar puszczy zaniemeńskiej, zwłaszcza od strony Merecza, był już przetrzebiony i skolonizowany (Łoździeje, Sereje, Sejwy, Berżniki). Ciągnął się też szereg osad na pograniczu pruskim (N. Wola, Wierzbołów, Wisztyniec, Przerośl, Bakałarzewo, Dowspuda), duże jednak obszary dawnej ziemi sudawskiej były jeszcze pokryte puszcza leśną, dopiero następnym pokoleniom danem było skolonizować je i zaludnić⁴⁾.

¹⁾ Patrz opis granicy w preliminarzu pokoju z d. 23. IV. 1398 r. w Grodnie (*Cod. Vit.* str. 52).

²⁾ *Ib.* str. 468.

³⁾ Dogiel, *Cod. dipl. Pol.* IV. N. XC. str. 110.

⁴⁾ Część mniejsza Sudawji, która na mocy traktatu z r. 1422 pozostała przy Krzyżakach, została (podobnie jak sąsiednia Galindja) skolonizowana przez Mazurów, przybyszów z Mazowsza. Są to t. z. »*Mazury Pruskie*«.

JAN JAKUBOWSKI
WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE
 w połowie XVI wieku
 Część północna
 Podziałka 1:1,600,000

- granica państwa
- granica województwa, dużego powiatu ziem.
- granica małego powiatu
- granica rodu
- Powiaty w dziesiętnym podziału państwa i książstwa
- Włości duchowne (katolickie)

- STOLICA W. KS. LIT. (WILNO)**
 plac w r. 1531 500 kóp gr. podatku
- Miasta większe (Kowno i in.)
plac 100 kóp gr. podatku
  - Miasta średnie (Nowogródek i in.)
plac 30-99 kóp gr. podatku
  - Miasta małe, osady i wsie (Merecz i in.)
plac mniej niż 30 kóp gr. podatku
  - Parafie na Podlasiu
  - Stany w ziemi Połockiej
  - do włości Połockiej
- WŁOŚCI KRAJEWE PRZYSZŁOŚĆ DOCHODU
 ponad 1000 kóp groszy   500-1000 kóp groszy   300-500 kóp groszy
- Chorągwie powiatowe liczące w 1538 r. koni
 ponad 500   300-500   100-300
- Las

JAN JAKUBOWSKI
WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE

w połowie XVI wieku

Część północna

Podziałka 1:1,600,000

- granicza państwa
- granicza województwa, dużego powiatu ziem
- granicza małego powiatu
- granicza rodu
- powiaty w dziedzicznym posiadaniu panów i książąt
- Włości duchowne (katolickie)

STOLICA W. KS. LIT. (WILNO)

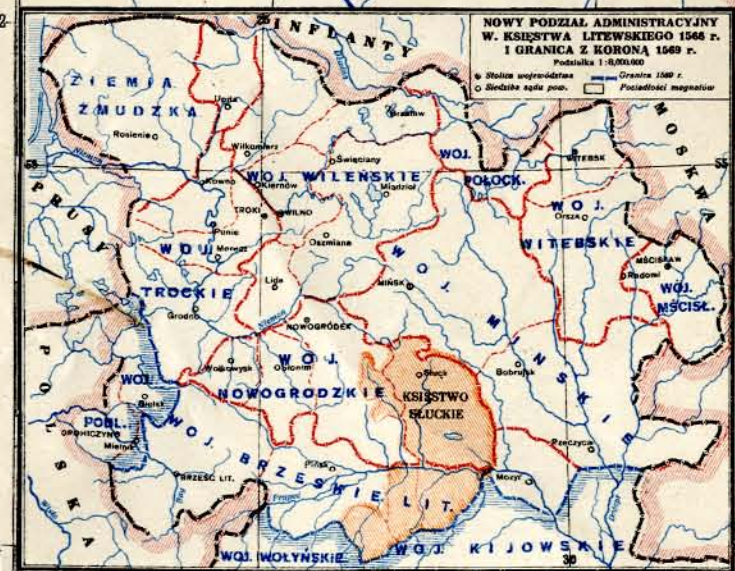
plac w r. 1551 500 kóp gr. podatku

- MIASTA WIĘKSZE (KOWNO i in.)
plac 100 kóp gr. podatku
- MIASTA ŚREDNIE (Nowogródek i in.)
plac 30-60 kóp gr. podatku
- MIASTA MAŁE, OSADY I WIEŚ (Merecz i in.)
plac mniej niż 30 kóp gr. podatku
- Parafie na Podlasiu
- Stany w ziemi Pocheckiej 1 - DO WŁOŚCI POJAZKIEJ

WŁOŚCI KRÓLEWSKIE PRZYSZŁYCH DOCHODÓW:
ponad 1000 kóp groszy 500-1000 kóp groszy 300-500 kóp groszy

Chorągwie powiatowe liczące w 1538 r. koni:
ponad 500 300-500 100-300

Las

NOWY PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY
W KSIĘSTWIE LITEWSKIM 1568 r.
I GRANICZĄ KORONĄ 1568 r.
Podziałka 1:1,600,000

